ڊاڪٽر نور افروز خواجه

آغا سليم : بحيثيت ناول نويس

آغا سليم جنهن جو اصلي نالو آغا خالد سليم ولد آغا عبدالڪريم خان آهي. هو ۷ اپريل ۱۹۴۵ع تي شڪارپور ۾ پيدا ٿيو.

آغا سليم پاڪستان براڊ ڪاسٽنگ ڪارپوريشن ۾ اعليٰ عهدي، ڪنٽرولر براڊ ڪاسٽنگ ڪارپوريشن تان رٽائر ٿيو آهي، ۽ هو ڪافي عرصي تائين جاڳو اخبار جو ايڊيٽر پڻ رهيو آهي.

آغا صاحب هڪ ذهين ۽ صوفي منش شخص آهي. علم ادب کان سواءِ راڳ سان به دلچسپي اٿس. هو نهايت ئي حساس طبيعت وارو آهي. خوش مزاج ۽ خوش خلق آهي. قومي جذبو رکندڙ اديب آهي. سندس ڊرامو " دودو چنيسر" جڏهن اڳوڻي اورئنٽ هوٽل ۾ اسٽيج ڪيو ويو، تڏهن وڏن اديبن مان مرحوم حيدر بخش جتوئي ايتري قدر ته متاثر ٿيو جو هڪ نظم لکيائين، جنهن جو رديف هو:

" جيئي سنڌ جيئي سنڌ" دراصل، جيئي سنڌ نعرو، سنڌي نوجوانن ان ڏينهن کان ئي شروع ڪيو هو. جنهن ڏينهن حيدر بخش جتوئيءَ سندس، اهو نظم حاضرين جي سامهون پڙهيو. آغا سليم هڪ قومي جذبو رکندڙ اديب آهي، جنهن نه صرف افسانه لکيا پر سندس ڪيترائي ريڊيو ۽ ٽي وي ڊراما پڻ نشر ٿيا.

آغا صاحب شاهه لطيف جي شاعري، اردو زبان ۾ ترجمو ڪئي آهي، جنهن جو عنوان آهي "لالڻ لال لطيف ڪهي" سندس اهو ڪتاب لوڪ ورثي جي قومي اداري طرفان شايع ٿيو. اهڙيءَ طرح بابا فريد گنج شڪر جي ڪلام مان سنڌي ڪلام چونڊيائين جيڪو سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيو. آغا سليم جا لکيل ڪتاب هي آهن:

(١) اونداهي ڏرتي روشن هٿ (ناول)
(٢) اڻ پورو انسان (ناول)
(٣) همه اوست (ناول)
(٤) ٻه ننڍا ناول (ناول)
(٥) ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)
(٦) چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)

آغا سليم جو نالو موجوده دور جي وڏن اديبن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. آغا سليم هڪ وڏو نالو آهي. هن سنڌيءَ ۾ جديد طرز تي ناول به لکيا آهن. سندس افسانا ناول ۽ ڊراما قوميت جي رنگ ۾ رڱيل آهن. هن پنهنجن ڪهاڻين ۾ نون نون موضوعن سان گڏ ٽيڪنڪ ۾ به نوان نوان تجربا ڪيا. هن جي فن جي باري ۾ هو ٻاڻ لکي ٿو ته:

"اهو دور اسان جي ڪهاڻين جو عبوري دور آهي. جنهن ۾ ڪهاڻيءَ جي موضوعن سان گڏ ٽيڪنڪ ۾ به نوان تجربا ڪيا ويا."[1]

آغا سليم جو تخليقي عمل به پنهنجي پهلوءَ ۾ هڪ نئون فني تجربو رکي ٿو.

آغا سليم سنڌي ٻوليءَ ۾ فڪشن لکندڙ هڪ منفرد ليکڪ آهي. هن جو شمار ترقي پسند ليکڪن ۾ ٿئي ٿو، ته هو رومانوي ليکڪ پڻ آهي. اهڙيءَ طرح ڪي وري هن ڪي وجوديت واري نظرئي تحت لکندڙ اديب مڃين ٿا. هو حقيقت پسند ليکڪ آهي. هن تقريباً هر نئين نظرئي ۽ رجحان کي اپنائي، انهيءَ ۾ ادب تخليق ڪيو.

آغا سليم هڪ حقيقت نگار اديب آهي. هن سماج جي سچن مسئلن تي لکيو آهي. رومانيت جو ليکڪ يا فنڪار، زندگيءَ جي سادن سودن واقعن، ناخوشگوار موضوعن کي پنهنجي اظهار جو ذريعو بنائڻ بدران، تخيل جي مدد سان اهڙا منظر، واقعا ۽ ڪردار واضح ڪندو آهي.

هن جي تخيل جو بنياد مشاهدي تي ٻڌل نه هوندو آهي، بلڪ ان جي بدران هو ان لاءِ تخيل ۽ تصور جو سهارو وٺندو آهي. آغا سليم

وٽ زندگيءَ کان فرار واري رومانيت نہ آهي، بلڪہ سندس ذهن، شعور جي وهڪري ۾ لڙهندو، زمانن ۽ مڪانن جا تفاوت مٽائيندو، تاريخ جي مختلف تهذيبي دورن ۾ ڀٽڪندو رهي ٿو ۽ سندس تصور انسان جي بلند ترين ۽ ارفع مقامات تائين پهچي وڃي ٿو ۽ نيٺ اهو فن جي مثاليت جو اهڙو روپ ڌاري ٿو، جيڪو ابديت جو ضامن بڻجي پوي ٿو. اهڙيءَ طرح محنت جو جذبو، رومانيت جو اهم عنصر بڻجي وڃي ٿو. آغا سليم پنهنجن تخليقن ۾ محبت کي مرڪزي جاءِ ڏني آهي. آغا سليم انساني فطرت ۾ محبت جي جذبي کي سطحي طرح نہ، پر هڪ سحر آفرين جذبي جي حيثيت سان پيش ڪيو آهي ۽ محبت انساني تهذيب ۽ هر لطيف فن جي تخليق جو راز ڄاڻايو ويو آهي. هو معموليءَ جي بجاءِ، غير معمولي، ظاهر ۽ واضح شين بدران، پوشيده ڳالهين کي واضح ڪرڻ جو قائل آهي. انهيءَ ڪري جديد سنڌي افسانوي ادب جي تخليقڪارن ۾ ڪيس نمايان حيثيت حاصل آهي.

آغا سليم وٽ هڪ خاص قسم جو تصور يا انداز نظر آهي. هن جون نظرون زندگيءَ ۾ اهڙن پهلوئن کي تلاش ڪري وٺن ٿيون، جيڪي سچائيءَ ۾ ترنديون ۽ رنگيني جي آغوش ۾ پلجنديون رهن ٿيون. سندس فني تجربي جو پنهنجو جداگانہ رنگ آهي، ۽ تخليقي ڪاوش ۾ هن تقليد جي بدران، پنهنجي واٽ ورتي آهي.

آغا سليم جا موضوع بلڪل نوان آهن. هن پنهنجن موضوعن ۾ گهڻو تڻو پنهنجي ديس جي محبوب تهذيبي قدرن جي زوال جو ذڪر ڪيو آهي. هن رومانيت کي، سنڌي تهذيب جي قدرن جي احساس کي منفرد انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

آغا سليم جو مشاهدو تمام گهڻو تيز آهي. هو جيڪي ڪجهہ پنهنجي چوڌاري ماحول ۾ ڏسي ٿو، جنهن سان هن کي خوشي ۽ ڏک حاصل ٿئي ٿو، اهو هو بين سان ونڊڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ هن طرح ٻڌائي ٿو:

"جيڪي ڪردار، ارادا، مقصد ۽ آدرش ليکڪ وٽ هوندا آهن، اهي ليکڪ ذهن ۾ تيار ڪري پوءِ پلاننگ سان ويهي

لکندو آهي... هر ڪهاڻيءَ ۾ ڪا نہ ڪا مام، مقصد، ڪو ميسيج ان جي مرڪز ۾ رکيل تہ ضرور هوندو آهي يا اها ڳالهہ ٻيءَ طرح سمجهايان تہ مان پنهنجي لکيل ادب ۾ فڪشن ۾ پنهنجين خوشين، غمن ۽ پيڙائن کي ٻين سان ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ بہ پنهنجو آدرش سمجهان ٿو. مثال طور: رات جو هلندي هلندي چنڊ جو اهڙو روپ نظر اچي، جنهن کي ڏسڻ سان منهنجي دل چوندي آهي تہ مان توکي بہ ٻڌايان... ڏس ڏس چنڊ ڪهڙو نہ سهڻو پيو لڳي... تخليقي عمل ۾ بہ اهوئي آهي تہ ليکڪ ٻين کي حصيدار بنائي' شيئر ڪري، جيڪو هن پاڻ ڏٺو ۽ محسوس ڪيو آهي."(۲)

آغا سليم جي خيال مطابق جيڪو ادب براءِ ادب ۽ ادب براءِ زندگي چيو وڃي ٿو. تہ ادب براءِ ادب ٿيندو ئي ناهي. ادب آهي ئي براءِ زندگي. جيڪو ماڻهو حسن جي ڳالهہ ڪري ٿو تہ اها بہ زندگي آهي. انهيءَ ڪري هو جيڪو حسن ڏسي ٿو، جيڪي حسين شيون سندس آڏو اچن ٿيون، اهو هو ٻين کي ٻڌائڻ ۾ پنهنجو آدرش، اهوئي سندس ارادو ۽ اهوئي سندس ميسيج آهي. هو پنهنجي انهيءَ انقلابي تصور جو جواب ڏيندي ٻڌائي ٿو تہ:

"مون وٽ انقلاب جو تصور روماني آهي. منهنجي آڏو رومانيت ڪان سواءِ فن اڻ پورو آهي. منهنجي فن ۾ انقلاب جو تصور ڳاڙها، جهنڊا، لڙڪيل لاش، يا رت جون نديون ڪٿي اچڻ وارو ڪونهي... مون لاءِ انقلاب جو تصور پرينءَ جي روپ ۾ ٿو اچي، ۽ مان ان لاءِ ائين ٿو چوان تہ منهنجو پرين ايندو، جنهن جي پيشاني پرهہ جهڙي آهي. مون وٽ انقلاب جو اهڙو ئي روماني تصور آهي ۽ سچ تہ رومانيت ڪان سواءِ لکڻ جو تصور بہ ڪري نٿو سگهان."(۳)

آغا سليم پنهنجن ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ هڪ نئين نفسياتي رخ "شعور رو" کي اهميت ڏني آهي، بلڪ اهو حق تہ بجا ٿيندو تہ آغا سليم سنڌي افسانوي ادب ۾ "شعور

جي رو" (Stream of Consciousness) جو جديد رجحان، سڀ کان اول آندو. شعور جي روُ، سندس ذاتي تجربي جو جُز بڻجي، ناولن ۾ ايري، ۽ ان مان هڪ انتهائي خوبصورت آهنگ پيدا ٿي، جيڪو سندس فن کي دلڪشيءَ سان گڏ انفراديت به بخشي.

دراصل انگريزي ادب ۾ ورجينا وولف ۽ هڪلي پنهنجي فڪشن جو بنياد شعور جي روُ کي بنايو ۽ پنهنجي احساسن جو ڪئنواس صدين تائين پکيڙيو. اردو ادب ۾ به انهيءَ نظريي کي قائم رکڻ لاءِ ۽ مقبول بنائڻ لاءِ قرة العين حيدر جون ڪوششون بار آور ثابت ٿيون. اهڙيءَ طرح سنڌي ادب ۾ آغا سليم جو هي فني تجربو، دائمي قدرن جو حامل آهي. انهيءَ نظريي مطابق هو ڪنهن خاص واقعي تي زور ڏيڻ بدران، صرف ڪردار جي ذهن ۽ شعور جون تصويرون پڙهندڙ جي اڳيان آڻڻ چاهيندو آهي.

آغا سليم پنهنجي ناولن ۾ وڏيڪ ڪامياب نظر اچي ٿو. هن پنهنجي فڪر ۽ بيان کي قابوءَ ۾ رکيو آهي، ۽ پيچيده ڳالهين کي اهڙيءَ طرح تہ آسان ۽ سولي طريقي سان بيان ڪيو آهي، جو انهن مان هڪ صاف ۽ سلجهيل تاثر ملي ٿو.

آغا سليم جي لکيل ناولن ۽ ناوليٽ پڙهڻ سان، تهذيبي قدرن جو شعور پيدا ٿئي ٿو. هو قومن جي تاريخي لاڳاپن کان آگاهي ڪرائي ٿو. هو قوم يا فرد جي نفسياتي ڪيفيتن يا طبقاتي يا ثقافتي پهلوءَ جو هڪ اهڙو عرفان بخشي ٿو، جنهن جي حيثيت مان ڪامياب يا شڪست جو ذڪر ڪونہ ڪو رخ ظاهر ٿيندو رهي ٿو. نصير مرزا عبرت مئگزين ۾ آغا سليم جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

> "پنهنجي فڪشن ۾ آغا صاحب مون کي اتهاس جو ليکڪ ۽ تاريخ جو ماڻهو لڳندو آهي. هن جي ذهن کي سنڌ جي پنج هزار سالہ عظيم تاريخ ۽ تاريخ جي زوال ۽ تباهين، وقت جي اٿل پٿل ۽ پونچال گهڻو هانٽ ڪيو ٿو ڏسجي...

سندس ناول سنڌ جي لهو لهو تاريخ تي ڳوڙها ڳاڙيندا نـا نظر اچن.“(۴)

آغا سليم جو لکيل ناوليٽ ١٩٦٠ع ۾ ”روشنيءَ جي تلاش“ شايع ٿيو ۽ سندس ٻيا لکيل ناول هي آهن: ”اونداهي ڌرتي روشن هٿ“، ”اڻ پورو انسان“ ۽ ”همه اوست“- سندس لکيل ناولن مان ڪن تي هيٺ تبصرو ڪجي ٿو:

ا- همه اوست:

آغا سليم جو هي ناول (همه اوست) نيو فيلڊس وارن شايع ڪيو. هي ناول شاهه عنايت شهيد جي دور جي پس منظر ۾ لکيل ناول آهي، جيڪو ان دور جي مزاج ۽ وحدت الوجود جي فلسفي جي ڀرپور عڪاسي ڪري ٿو. هي ناول سنڌ جي تاريخ جي پس منظر ارغون دور جي پڄاڻي ۽ مغلن جي دور ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ لکيو ويو آهي. ٻيو ته هي ناول ان وقت سنڌ ۾ رائج تصوف جي بنيادن تي روشني وجهي ٿو. هن ۾ هندو ڌرم، اسلام ۽ ڪرسچن جي مذهب ۾ ان عنصر کي موجود ڏيکاريو ويو آهي، ته انسانيت هڪ ٿي، هڪ بين الاقوامي مذهب آهي. هن ناول ۾ بيان ڪيل ٽيون نقطو سنڌ جي سماجي زندگيءَ جي مختلف رنگن روپن جي منظر ڪشي آهي ۽ چوٿون نقطو اهو آهي ته هن ۾ سنڌ جي سداحيات شاعر شاهه لطيف جي شعر ۽ شاهه عنايت شهيد جي تصوف جي نقطي جي اپٽار ڪيل آهي.

آغا سليم جي هن ناول، همه اوست، جي ڪهاڻيءَ جو مک پلاٽ ٽن سب پلاٽن ۾ ورهايل آهي. اهي هن طرح آهن:

(١) سارنگ جي ڪهاڻي (٢) مائڪ جي ڪهاڻي (٣) الفانسو باربوسا جي ڪهاڻي. هن ناول ۾ هر پلاٽ پنهنجي جڳهه تي مڪمل ڪهاڻي آهي، ۽ ان جي انجام تائين رسائيندڙ به آهي.

همه اوست ناول ۾ ڪيترين ئي نيون ڳالهيون آهن، جيڪي هن ناول جي اهم خوبين ۾ شمار ڪيون وڃن ٿيون. اهي آهن: پهرين ته هي ناول (Third person) جي صورت ۾ لکيل آهي؛ ٻيو اهو ته هي ناول.

تيم تاريخي پس منظر ۾ لکيل آهي ۽ ٽين اهم خوبي اها آهي تہ هي ناول رومانوي ڪيفيت ۾ لکيو اٿس.

جيئن اڳ ۾ ٻڌايل آهي تہ آغا سليم هن ناول ۾ ٽن مختلف ڪردارن هڪ مسلمان، سارنگ، ٻيو هندو مانڪ ۽ ٽيون ڪرسچن الفانسو جي ڪهاڻي پيش ڪئي آهي.

ناول جو مرڪزي ڪردار سارنگ آهي، جيڪو سنڌي مسلمان آهي. هو بهادر آهي، هن ۾ اڳتي وڌڻ ۽ ڪجهہ ٻڌجي ڏيکارڻ جو وڏو جذبو آهي. هو عالم بہ آهي تہ مذهب ۽ فلسفي جي سمجهہ بہ اٿس. وڏن وڏن مسئلن تي عالمانو جائزو پيش ڪري ٿو. تصوف جي تاريخ ٿو بيان ڪري ۽ ان سان گڏ پنهنجا نظريا بہ پيش ڪري ٿو. پر جڏهن مغلن وٽ وڏو عهدو ماڻي ٿو تڏهن انهن جي حڪم موجب تلوار سان پنهنجن سنڌين ماڻهن جون سسيون لاهي ٿو. نيٺ هڪ وقت اهڙو اچي ٿو، جڏهن هن کي اهو احساس ٿئي ٿو تہ هو انهن ماڻهن جو ساٿ ڏيئي رهيو آهي، جن هن تي ڪيترائي ظلم ڪيا هئا. ٻئي طرف هو سنڌ جو عاشق بہ آهي، ۽ سنڌ سان ڪيس بي حد پيار بہ آهي.

سارنگ جو ڪردار دولت پرست، جاهہ پرست، ماديت ۾ يقين رکندڙ ۽ منڪرالذهب آهي. هو باهہ پرستيءَ ۾ ايترو تہ محو ٿي وڃي ٿو، جو هو اعليٰ انساني قدرن، اخلاق، نياز، نوڙت، حلم ۽ برداشت کي هيچ سمجهي ٿو. جنهن جو ذڪر سندس زباني ناول ۾ هن طرح ٿيل آهي:

"انسان جي عزت لياقت سان نہ پر طاقت سان آهي."

هن ناول جو ٻيو اهم ڪردار مانڪ آهي، جنهن جو واسطو هندو مذهب سان آهي. هو فطري طور تي عيش آرام کان پري، فطرت ۽ انسان جي تعلق تي سوچيندڙ نوجوان آهي. هو صوفي طبيعت جو مالڪ آهي. هو شاهہ لطيف کان ورد وٺڻ لاءِ وڃي ٿو، پر اتي سندس ملاقات شاهہ صاحب سان نٿي ٿي سگهي ۽ پوءِ هو مايوس ٿي روحاني سڪون جي تلاش لاءِ شادي ڪري ٿو، پر تڏهن بہ سندس روحاني تڙپ جو علاج نٿو ٿئي. نيٺ هو دنيا کي تياڳي ٿو، سنياس وٺي ٿو ۽ سفر

ڪندي، جبل ۽ جهر جهنگ جهاڳيندي، اچي صوفي شاهه عنايت جي درگاهه پهچي ٿو جتي روحاني تسڪين حاصل ڪري ٿو ۽ زندگيءَ کان ايترو تہ مطمعن ٿي وڃي ٿو، جو آخر ۾ بخوشي موت قبولي ٿو.

هن ناول ۾ موضوع جي نواڻ سان گڏ هڪ پختي ڪردار نگاري، سيرت نگاري ۽ اسلوب بيان جي خوبصورتي پڻ شامل آهي. آغا صاحب هن ناول ۾ تصوف جو هڪ اهڙو موضوع ڪنيو آهي. جنهن تي هن کان اڳ ۾ شايد ئي ڪنهن لکيو هجي. هن انساني فطرت ۾ محبت جي جذبي کي هڪ سحر آفرين جذبي جي حيثيت ۾ پيش ڪيو آهي ۽ محبت کي انساني تهذيب ۽ هر لطيف فن جي تخليق جو راز ڄاڻايو آهي. هن معمولي شين جي بدران غير معمولي شين کي ۽ انهن جي پوشيده ڳالهين کي واضع ڪيو آهي. حاصل مطلب هي ناول آغا سليم جو هڪ بهترين ناول مڃيو ويو آهي.

۲ - اڻ پورو انسان:

آغا سيلم جو هي ناول ۱۹۸۵ع ۾ نيو فيلڊس وارن شايع ڪيو. سندس هي ناول اعليٰ سوسائٽيءَ جي ماڻهن جي کوکلي زندگيءَ جو هڪ نقش آهي.

هن ناول ۾ هڪ اهڙي ڪردار جي ڪهاڻي پيش ڪيل آهي، جنهن وٽ جسماني عيش و آرام ۽ لذتون، دولت ۽ اختيار هر شيءِ، هر طرح موجود آهي، ليڪن ان هوندي بہ هو اندر ۾ سڪون ۽ آسودگي لاءِ تڙپي رهيو آهي. هن ڪنهن بہ عورت سان سچو پيار نہ ڪيو آهي، پر هن جي خوبصورتيءَ ۾ شوق صرف، جسماني لذت تائين محدود آهي، هن ڪنهن بہ دوست سان دل جي سچائيءَ ۽ خلوص سان محبت يا دوستي نہ ڪئي، ۽ ڪنهن بہ انسان جي ڏک کي، پنهنجي دل ۾ گهرائيءَ سان محسوس نہ ڪيو. هن پنهنجي زال کي بہ ڪڏهن سچو پيار نہ ڏنو، اولاد کي بہ ڪڏهن شفقت نہ ڏنائين، انهيءَ ڪري هو سڀ بگهڙجي ويا، جنهن ڪري بہ سندس زندگي جهنم بڻجي ويئي، ۽ هو هر وقت تنهائي ۽ اڪيلائيءَ جي احساس جي ڪري بي چين رهندو هو. هو

حق ۽ سچائيءَ جي واٽ اختيار نٿو ڪري، هو نفسياتي خواهشن ۾ ڦاسي، دولت ۽ لذت جو غلام بنجي پوي ٿو.

هو اعليٰ ڪلاس جو فرد بنجڻ ڪان پوءِ بہ پاڻ کي ماحول سان هم آهنگ (adjust) نٿو ڪري سگهي. هن تي اها حقيقت واضح ٿئي ٿي تہ اپر ڪلاس جي ظاهري زندگي تہ ڏاڍي چمڪندڙ ۽ مهذبانہ آهي، پر اندروني طور تي اها بلڪل کوکلي ۽ خالي آهي. انهيءَ ڪري هو حالتن کان شڪست کائي، جيئڻ جا عارضي سهارا ڳوليندو، پنهنجي وجود کي پاڻ کان جدا ٿيندو، محسوس ڪري ٿو. بهرحال آغا صاحب جو هي ناول بہ هڪ اهم موضوع تي لکيل ۽ ڪامياب ناول آهي.

٣ - اونداهي ڌرتي روشن هٿ:

آغا سليم جو ناول اونداهي ڌرتي روشن هٿ آهي، جيڪو ١٩٨۴ع ۾ نيو فيلڊس وارن شايع ڪيو.

آغا سليم جو هي ناول سنڌ جي پنج هزار سالہ تاريخ جي پس منظر ۾ انساني تهذيب، فرد ۽ سوسائٽيءَ جي ازلي ۽ ابدي ڪشمڪش جو داستان آهي. موهن جي دڙي کان وٺي، نئدي ڪنڌ جي ورهاڱي تائين هن ناول جو ڪئنواس پکڙيل آهي.

هن ناول جو پهريون حصو جنهن ۾ موهن جي دڙي وارو عهد، پنهنجي سمورين خصوصيتن سان چڻ تہ زنده بڻجي پيو آهي. ناول جو ٻيو دور سومري ۽ سلطان ٻونگر راءِ جي زماني ۾ شروع ٿئي ٿو، ۽ دودي چنيسر جي گهرو لڙائيءَ ۽ تاتارين جي ڪاهن تي ختم ٿئي ٿو. ان کان پوءِ، ميرن، انگريزن ۽ قيام پاڪستان واري دور ۾ شعوري ڳانڍاپو ۽ سلسلو مليل آهي.

آغا سليم ، هن ناول ذريعي تاريخ جي ڇڳاين لڳاين تان بہ پردو کنيو آهي. هن پنهنجي مشاهدي ۽ جذبات ۽ تجربن کي حقيقت جو روپ بخشڻ لاءِ، مختلف زمانن کي هڪ ئي ليڪ ۾ ڇڪيو آهي، ۽ مڪمل تصوير سان، هڪ مجموعي تهذيبي احساس پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. منجهس زمان و مڪان جي فاصلن کي مختلف

ڪڙين سان ڳنڍي، يڪسان ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح جو هڪ فرد جي ڪرب ۽ پريشاني، ساري قوم جو تهذيبي الميو ۽ درد محسوس ٿيڻ لڳو.

هن ناول ۾ آغا سليم جون فنڪارانه صلاحيتون نقطه عروج تي پهتل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. سندس هن ناول ۾ اسلوب بيان، طرز تحرير ۽ منظر نگاري نهايت ئي شاندار طريقي سان پيش ڪيل آهي. مثلاً هو پنهنجي ناول ۾ لکي ٿو ته :

"سنڌ جي سياست ڪهڙو نه ڪٺي رخ ڪري، پر شڪار پور جا ماڻهو، واهن تي ميلا لڳائيندا هئا. هر موسم ۾ هندن ۽ مسلمانن جو ڪوڏڻ يا ميلو ٿيندو، هندو مسلمان ٻئي شريڪ ٿيندا هئا. ٽڏڙي، ترموڙي، لال لوئي، عيدون، ڏياري، شِو جا پلا مرندا. ساٿياٿيون پهريان پلا ڪٺي ايندا يون. آرائين ۽ موسم جا پهريان گل ۽ ڀاڄين جي پهرين رت ڪٺي ايندا. مجال آهي جو ڪوڪين موٽائي، اصل قيمت ڪان ٻيڻا ٽيڻا پئسا ڏيڻا پوندا هئا. شهرن جي چوڌاري گلن جا باغ هوندا هئا."(٦)

هن ناول ۾ صفحي ١٧١ تي آغا سليم لکي ٿو ته:

"پيشيءَ جا پاڇا لڙيا ته سارنگ ۽ مائڪ ڪراچيءَ جي ويجهو پهتا . سامهون ناريل، ڪجين . زيتونن ۽ انبن جا باغ هئا. پويان ليـاري ندي هئي، ۽ نديءَ جي هن پار ڪراچيءَ جي ڪوٽ جون پتيون ۽ برج ٿي نظر آيا." (٧)

اچ وري مها پوڄارڻ جي چونڊ ٿيڻي هئي. شهر جون ڪنواريون هار سينگار ڪري، سرهاڻ سان تن بدن ڌوئي، چوٽن ۾ چندن جو چورو وجهي، مها پوڄارڻ بڻجڻ جي آس ڪٺي آيون هيون. شهر جا سڀئي ماڻهو ميدان ۾ مڙيا هئا ۽ دهل ۽ ڪڙتال وڄائي . ماڪي ۽ سرهن گلن مان نهيل مڌ ۽ خوشبو، مليل تازيءَ جون جمنيون پي، ناچ ڪيچ ڪري رهيا هئا. پر سنڌوءَ جو من ماندو هو. مها پوڄاري هن ڪي ڏاڍو

پائيندو هو ۽ هن کي پڪ هئي تہ هن سال تہ هوءَ ٿي ڏيوي ٿيندي، پر مرد جي دل ۽ درياهہ تي ڪهڙو ويساهہ . چڙهي تہ لس ليٽ ڪري ۽ لهي تہ ڪنڌيءَ جا ڪانهن سڪائي... پوءِ هن کي داسي بڻجي گذارڻو پوندو. راڻيءَ مان داسي بڻجڻ جي خيال سان ئي، هن جي ڳلن تي ڳوڙها لڏي آيا."[٨]

هن ناول ۾ آغا سليم جي پيش ڪيل سيرت نگاري ۽ ڪردار نگاري نهايت ئي اعليٰ درجي جي آهي.

سارنگ هن ناول ۾ اهم ڪردار آهي. هو هر دور ۾ محبت ۾ مار کائي ٿو. ۽ سونهن ۽ سر واسطي مري مات ٿئي ٿو. سارنگ، سنڌوءَ ماڻڪ، باربار روپ بدلائي، هر دور ۾ اڀرن ٿا. ان کان علاوه ماڻڪ بہ هن ناول جو اهم ڪردار آهي. ماڻڪ مورتيون ٺاهيندو هو ۽ انهيءَ کي آغا سليم هن ناول ۾ هيٺين ٿو پيش ڪري:

"سارنگ، ماڻڪ وٽ رهڻ لڳو. ماڻڪ مورتيون ٺاهيندو هو.ءِ هو ماٽ ڪري هن کي مورتيون ٺاهيندو ڏسندو هو. ٿن ڏينهن ۾ ماڻڪ مهاپوجاريءَ جي مورتي ٺاهي رهيو هو. سارنگ ڏٺو تہ ڪيئن ماڻڪ جي هٿن جي ڇهاءَ سان اڻ گهڙيل پٿر مان مورتي اڀرڻ لڳي، هن بہ مورتيون ٺاهڻ شروع ڪيون. مورتي ٺاهي ماڻڪ کي ڏيکاريندو هو ماڻڪ سندس مورتيون ڏسي منهن ڦيري ڇڏيندو هو. هڪڙي ڏينهن تہ جوش ۾ اچي، تيشيءَ سان سندس مورتيون پچي چڏيائين ۽ چيائين، مورتيون ٺاهہ نہ پر مورتين کي جنم ڏي."[٩]

هو ٻئي هنڌ لکي ٿو:

"گذريل سال مهاپوجاريءَ سنڌوءَ جي مٿي تي تاج رکيو هو، ۽ ان ڏينهن کان سنڌو مها پوجارڻ بڻجي محل ۾ رهڻ لڳي هئي. هن پنهنجي سونهن، سوپيا ۽ نوڙت سان مهاپوجاريءَ جي مَن کي موهڻ جي ڪوشش ڪئي هئي."[١٠]

آغا سليم جو هي ناول هڪ نئين موضوع ۽ نئين ٽيڪنڪ تي لکيل ناول آهي، جيڪو سنڌس هڪ ڪامياب ناول آهي. انهيءَ کان سواءِ آغا سليم جو لکيل ناوليٽ "روشنيءَ جي تلاش" بہ هڪ نئين ٽيڪنڪ تي لکيل آهي. هن ناول ۾ حقيقي دنيا جا ننڍا ننڍا واقعا پيش ڪيل آهن. هن ناول ۾ هڪ ئي وقت ۽ هڪ ئي مقام جو احوال پيش ڪيل آهي، هن ناول ۾ سيئي ڪردار، هڪ ئي علائقي جا رهواسي آهن. هن ناول جا مرڪزي ڪردار نعيم ۽ شميم آهن، جن ۾ نعيم پنهنجي زباني، آسپاس جي حالتن، واقعن ۽ ماحول جا حالات بيان ڪري ٿو.

آغا سليم جي ناولن "روشني جي تلاش"، "اونداهي ڌرتي روشن هٿ" "پورو انسان" (ٽيئي ناول) سلسليوار شايع ٿيل آهن. ليڪن ٽنهي ناولن ۾ تلازمہ ،خيالات، زندگيءَ بابت ويچار ۽ تشبيهن ۾ ڪن ڪن هنڌن تي مشابهت پاتي وڃي ٿي.

آغا سليم جي ٽن ناولن ۾ فن جي ارتقا، دراصل سنڌس ذهن جي ارتقا جي عڪاسي ڪري ٿي. هن انساني زندگي، تاريخ ۽ تهذيب جي شعور کي تخليقي فن ۾ اظهار ڪيو آهي. انهيءَ ڪري ئي هو مهذب اديب جو درجو رکي ٿو. هن زندگيءَ جي مقصديت ان مان پيدا ٿيندڙ بيزاري، فرد جي تنهائيءَ جي محروميءَ جي شديد احساس کي ناول جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي.

مطلب تہ آغا سليم سنڌي ناول واري صنف جو هڪ مهان ناول نويس آهي.

ببليوگرافي

(۱) حوالو:- نصير مرزا، آغا سليم جو انٽرويو. عبرت مئگزين. حيدرآباد. ۱۵ مارچ ۱۹۹۴ع. ص ۱۹

(۲) ايضاً ص ۱۹

(۳) ايضاً ص ۱۹

حوالو اڃي ويو آهي.

(۴) نصير مرزا: باقي حوالو نمبر پهريون.

(۵) آغا سليم: همہ اوست. ناول.

(٦) آغـا سليم: اونداهي ڏرتي روشن هٿ (ناول). حـيـدرآباد. نيـو فـيلـڊس پبليڪيشن. ١٩٨۴ع. ص ١٧١
(٧) ايضاً. ص ١٧١
(٨) ايضاً. ص ١٧
(٩) ايضاً. ص ١۴
(١٠) ايضاً. ص ١۴